

Riksintresse för kulturmiljövården

Vadsbro - Ånhammar mm (D30)

Glömnäs såg, foto KBT

KUNSKAPSUNDERLAG

Värden

Kunskapsvärde

Fornlämningarna i området, från stenålder och framåt visar på ett successivt ianspråktagande av dalgångarna och att bygden varit fullt koloniserad redan under bronsålder. Gravfälten i området antyder att den medeltida bebyggelsestrukturen har sina rötter i ordinära förhistoriska bebyggelseenheter.

Herrgårdsmiljöerna är exempel på stormaktstiden säteribildningar där ladugårdar med arbetarbostäder, torp och statarbostäder avspeglar jordbruksdriften, funktionella och sociala samband mellan de delar som ingått i godscomplexen. Byggnadsbeståndet har mycket höga arkitektur- och konsthistoriska värden. Ånhammar utgör en säteribildning i dess tidiga skede med huvudbyggnad och bebyggelsestruktur från 1600-/1700-talet, Ekensholm är tydligt präglad av 1800-talets stilideal och jordbruksreformer.

Upplevelsevärde

Många av fornlämningarna ligger med vidsträckt utsikt över sjön Dunkern och inom naturreservat eller i partier med ädellövskog. Herrgårdsmiljöerna med traditionellt herrgårdslandskap och arkitekturhistoriskt värdefulla byggnader som erbjuder stora upplevelsevärden med stora konsthistoriska och pedagogiska kvaliteter. Byggnadsbeståndet är omfattande och består av många välbevarade byggnader av vitt skilda karaktär. Landskapsbilden präglas av ängar och hagar med rikligt inslag av ädellövskog. Utblickarna över sjön Dunkern erbjuder många natursköna upplevelser.

Bruksvärde

Stora värden som jordbruks- och skogbruksfastigheter. Vid både Ånhammar och Ekensholm brukas merparten av byggnaderna för åretruntboende. Vid herrgårdarna pågår omfattande hästverksamhet med många stallplatser som bidrar till ett levande brukningscentrum och till att landskapet besöks i hög grad. Sörmlandsleden passerar förbi Ånhammar.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

Fornlämningarna med platser för lösfynd från stenålder, boplatser och gravfält ska bevaras. Det ålderdomliga, terränganpassade vägnätet, många gånger i gränsen mellan in- och utmark, ska behålla sin autentiska prägel.

Ånhammars ställning som byggnadsminne, herrgårdsmiljöernas karaktär och de platser som bär spår av godsens drift, t.ex. för kvarn och torp ska bevaras. Den omgivande miljön med alléer och ädellövskog ska vidmakthållas. Detta gäller även för Ekensholm och Vadsbro.

Det ska vara möjligt att uppleva den storskaliga öppna inägomarken och dess kontrasterande omgivning av skogsklädda höjder som bidrar till en tydlig rumskänsla i området. Landskapets kulturhistoriska komponenter ska vårdas och vidmakthållas. Utblickarna över sjön Dunkern är en viktig del i upplevelsen av herrgårdarna runt Dunkern.

Bibehålla och utveckla förutsättningar för ett aktivt jord- och skogsbruk utan inverka på riksintresseområdets värden. Områdets ska fortsätta att vara en attraktiv boendemiljö.

Det innebär att:

- Fornlämningarna ska bevaras i enlighet med KML.
- Herrgårdsmiljöerna med omgivande herrgårdslandskap ska bibehålla sin övergripande karaktär.
- Ängs- och hagmarker ska fortsätta att betas och att åkermarken brukas och inte planteras igen.

Beskrivning

Naturgeografi

Sprickdalslandskap med sjön Dunkern omgiven av socknarna Dunker i väster och Gryt i öster. Norr om sjön Dunkern ligger socknens centrala jordbruksbygd i ett böljande landskap med uppodlade lerjordar i slutningarna ner mot sjön med mellanliggande skogbeväxta höjder. I öster avgränsas "Dunker-bygden" av ett höglänt skogsområde som också bildar gräns mot Gryt i Gnesta kommun. I sydost ligger Ånhammars dalgång som fortsätter österut längsmed norra stranden av Misteln. Denna öst-västgående sprickdal består av uppodlade lerjordar i dalsänkorna och skogbeväxta mellanliggande höjder med moränmark och bergspartier.

Dagens landskapsbild

Landskapet är naturskönt och erbjuder många utblickar över den böljande åkermarken och sjön Dunkern. I området finns miljöskapande ädellövskogspartier, alléer och herrgårdsmiljöer i framskjutna lägen på höjder och uddar som vänder sig mot sjön Dunkern. I Dunker finns utöver herrgårdarna några mindre gårdar. Vid Ånhammar i Gryt finns det ett antal torp i gränzonen mellan in- och utägomark som bidrar till upplevelsen av herrgårdsmiljön. De två socknarna avgränsas i norr av en tvär förkastningsbrant, där Mälarmårdens höglänta skogsmarker vidtar. En bergshöjd på östra sidan av Dunkern bildar en tydlig gräns mellan de två jordbruksbygderna i Gryt och i Dunker. Här ligger Glömnäs sågverk, idag nedlagt.

Dagens brukande

Jordbruk och skogsbruk med många bofasta hushåll.

Dagens bebyggelsestruktur

Jordbruksbygden vid Dunkern domineras helt av områdets tre säteribildningar från 1600-talet; Vadsbro, Ekensholm och Ånhammar samt den av flera gårdar sammanslagna Dunkershall från sent 1800-tal.

Till säterierna hör ett stort antal torp, arbetarbostäder och statarbostäder.

Ånhammars huvudbyggnad är sannolikt den byggnad som uppfördes i och med säteribildningen 1638. Stil-mässigt hör den till det tidiga 1700-talets karolinska byggnader. Ett ålderdomligt drag är att mangården avgränsas genom ett staket mot den äldre gårdsplanen som alltså kantas av en stallbyggnad och ett magasin. Ett nytt brukningscentrum, med byggnader från början av 1800-talet, är placerad vid sidan om mangården. Till gården hör en fatbur från 1600-talet och ett pörte ditflyttat från Glömnäs. Vid Smedsviken ligger en smedja från 1803 som var i bruk fram till 1940-talet. Till herrgården hör också en trädgårdsmästarebostad och ett växthus från 1900-talets första hälft som alltså är i bruk. Bebyggelsen vid Järna består idag av ett äldre bostadshus från 1700-talet och ett hus uppfört 1907 för godsförvaltaren. Ekonomibyggnaderna är från 1800-talet.

Till Ånhammar hör ett stort antal torp och arbetarbostäder varav många alltså är bebodda året runt. Andra nyttjas som sommarbostäder. Till godset har det även hört kvarnar, bl.a. Dammstugukvarn, uppförd 1806 och i drift fram till 1949. Hela kvarnmiljön med vattenhjul, mjölnarbostad och ladugård är bevarad.

Säteriet Ekensholm har sitt ursprung i Holmens sätesgård från tidigt 1600-tal. Den äldsta manbyggnaden var ett envåningshus med säteritak uppförd av Nils Schönberg ca 1700. Den nuvarande corps de logi uppfördes 1827-30 i klassisk italiensk stil med framträdande joniska kolonnader. Den gamla huvudbyggnaden liksom ridstallet bildar flyglar. Till mangården hör en parstuga i två våningar. Nordost om brukningscentrumet ligger Tallbacken med tre statarlängor och en skolbyggnad. Ökna består endast av ladugårdar och arbetarbostäder. En större byggnad vid ån har varit mejeri.

Vid Dunkershall uppfördes en ny huvudbyggnad 1905 efter att Dunkers bys tre gårdar lagts samman 1882. Till gården hör en f.d. statarbostad för åtta familjer.

Vadsbro säteri är bildat av gårdarna i Vadsbro och Berga byar och har en huvudbyggnad från 1918 samt övriga byggnader från tidigt 1900-tal.

I området vid Dunkern och Misteln ligger flera pörten, Kramphults pörte som är byggnadsminne ligger söder om riksintresseområdet, ett pörte är flyttat till Ånhammar från Glömnäs och ligger invid fatburen, ett pörte ligger alltså kvar vid Glömnäs. Dessa är ovanliga och bör särskilt uppmärksammas. Det som ligger kvar vid Glömnäs ligger invid vägen, är lätt att besöka och har nylagt tak, insidan är i behov av upprustning.

Historiska skikt

Stenålder - I området finns några kända boplatser från stenåldern. I skogsbrynet norr om Ekensholm finns en boplatz från äldre stenålder, bl.a. med fynd av trindyxa. Vid Katthaga och vid Handknåpet i sydost finns det boplatser från yngre stenålder. Ett antal lösfynd av kvarts och yxor i området visar att det finns ytterligare ett antal boplatser från både äldre och yngre stenåldern att upptäcka.

Bronsålder - I början av bronsålder har landhöjningen gett området den fördelning av land och sjö som vi finner idag, med det tillägget att det gått in längre vikar på flera ställen; söder om Dunker k:a; öster om Dunkershall; öster om Ekensholm; norr och söder om Ånhammar. Ett stort antal gravar, ofta ensamliggande stensättningar, visar tillsammans med boplatser med skärvstenshögar, kvartsfynd m.m. på att området blivit fullt koloniserat under denna tid. Här märks boplatser vid Vindsbro och Lundby i väster, ett grav och boplatzområde söder om Ökna och boplatser vid Haga i Gryt. Vid Ånhammar finns rösen på flera bergshöjder. Bland dessa har röset vid Järna bro en mycket monumental placering på krönet av en brant åsrygg. Det omges av gravhöggar.

Äldre järnålder - Äldre järnålderns gravar utgörs av ensamliggande stensättningar som ligger som ett pärlband på bergskrönen utmed dalgångarna. De visar att bronsålderns bosättningar har kontinuitet framåt i tiden.

Yngre järnålder - Under yngre järnålder etableras bebyggelsen i de områden som kommer att utvecklas till de medeltida bytomterna. Invid de äldre bytomterna Berga gamla tomt, Dunker, Näs och Ånhammar ligger det gravfält. Bland dessa har Näs ett mer omfattande gravfält med cirka 80 gravar. I området finns två fornborgar, en på Visberget vid Vadsbro och en på Falkenboberget vid Glömnäs från vilka man kunnat överblicka stora delar av sjön Dunkern och dalgången vid Vadsbro.

Medeltid - Under 1200-talet uppfördes Dunkers kyrka som en korskyrka. På 1730-talet renoverades kyrkan. Den nuvarande kyrkan är uppförd 1809 efter att kyrkan brunnit. Till kyrkomiljön hör kyrkoherdebostället Stora Dal, sockenstuga och kyrkskola som alltjämt är i bruk. Under medeltid fanns det flera byar om två till tre gårdar som genomgick stora förändringar i och med 1600-talets säteribildningar.

Nyare tid - Järna i Gryt var sätesgård på 1530-talet och hörde till Ånhammar på 1630-talet när denna blev sätesgård. Vid Ånhammar och Järna finns stora områden med naturskön ängs- och betesmark som sannolikt rymmer områden med fossil åkermark som hör till områdets förhistoriska bosättningar.

Till Ånhammar hör ett stort antal torp och arbetarbostäder varav många alltjämt finns kvar. Norr om herrgården ligger en välbevarad kvarnmiljö, Dammstugukvarn, uppförd 1806 och i drift fram till 1949.

Säteriet Ekensholm har sitt ursprung i Holmens sätesgård från tidigt 1600-tal. Den äldsta manbyggnaden var uppförd ca 1700 av Nils Schönberg som ägde stora delar av socknen, bl.a. Vadsbro, Starrsätters och Björndammens gruvor, Ökna och Dunkers byar. Nuvarande huvudbyggnad är från 1827-30 och omges av ekonomibyggnader från 1800- 1900-talen och flera statarbostäder och en äldre skola. Ökna fungerade som ladugård med arbetarbostäder, mejeri och en kvarn invid en å.

Dunkersby bestod i äldre tid av tre gårdar som vid laga skiftet år 1882 fördes samman till en gård, Dunkershall. Från att ha varit flera gårdar uppstod en herrgård med statarlänga för åtta familjer.

Vadsbro säteribildning är bildad av Vadsbro och Berga byar och består av byggnader från tidigt 1900-tal. Till Vadsbro hörde det under 1700- och 1800-talen en rad verksamheter såsom mejeri, bränneri, gästgiveri, vattenkvarn och såg.

Värdetext 1987

Vadsbro - Ånhammar mm: Fornlämningsrik dalgångsbygd med äldre vägnät, gravfält och fornborgar. Ekensholm och Vadsbro är säteribildningar från 1600-talet, medan godset Dunkershall är skapat genom gårdssammanslagningar efter skiftet. Dunkers kyrkomiljö, skola m.m.

Historiska näringar

Kvarnar, tegelbruk, ångsåg och sågverk vid Glömnäs. Till Vadsbro hörde det under 1700- och 1800-talen mejeri, bränneri, gästgiveri, vattenkvarn och såg.

Kommunikation

Fornlämningarna, fornborgar och gravar, vänder sig mot vattnet i området och understryker sjösystemets betydelse som kommunikationsstråk. Det terränganpassade vägnätet följer till stora delar gränsen mellan den

historiska in- och utägomarken och kan följas bakåt i tiden till 1600-talets sockenkartor. Sannolikt har stora delar av vägnätet rötter i förhistorien. Detta antyds bl.a. av den runsten som står invid vägen vid Ånhammar.

Samhällsfunktioner

Sockencentrum vid Dunkers kyrka.

Makt

Säteribildningar.

Vems landskap

Adelns, torparnas och statarnas.

Visuella/historiska samband

I området, samt vid Kramphult i sydost finns tillsammans tre pörten med traditionell placering i utkantsområden av bebyggelsen. Inom godset Ånhammar är det möjligt att följa en rad sociala och funktionella samband mellan gods, arrendegårdar, torp och specialiserade funktioner, t.ex. kvarn.

Koppling till naturgeografi

Fornborgarna liksom många av gravarna i området, rösen, ensamliggande stensättningar och gravfälten vänder sig ut mot vattnet vilket understryker sjösystemets betydelse som kommunikationsstråk i förhistorisk tid. Ekensholm och Ånhammar har typiska placeringar för säteribildningar på framträdande lägen invid vatten där huvudbyggnaderna vänder sig mot vattnet.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Vadsbro - Ånhammar mm (D30)

Kommun: Flen och Gnesta

Socken: Dunkers sn i Flens kn och Gryts sn i Gnesta kn

Karaktärstyp: Fornlämningsmiljö och herrgårdsmiljö

Karaktärsord: Lösfynd, stenåldersboplatser, rösen, stensättningar, skärvstenshögar, fornborgar, gravfält, förhistoriska boplatser, herrgårdsmiljöer, corps de logi, parker, alléer, mangårdar, ekonomibyggnader, statarbostad, torp, arrendegårdar, ladugårdar, ädellövskog, övergivna bebyggelseplatser, storskaligt åkerbruk, kvarn, sågverk.

Befintliga skydd

Fornlämningar, 2 kap. KML, i området finns ett stort antal fornlämningar från stenålder fram till nyare tid.

Byggnadsminne, 3 kap. KML – Ånhammar är byggnadsminne.

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

RI naturvården, 3 kap.6§MB Misteln, Ånhammar-Dunkern

Natura 2000 (4 kap 8§MB), Djupadalshagen, Haga hage, Ånhammarsnäset

Naturreservat, Haga hage

Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

3 kap. PBL – avser skydd och varsamhet med kulturhistoriskt värdefull bebyggelse

Uttolkning av gräns 2014

Vid 1986 års beskrivning var gränsen satt så att de två delområdena hängde ihop, 1996 delades området i två delar.

För att lyfta fram området som en helhet utmed sjön Dunkern, från den västra stranden till den norra och vidare till den östra bör gränsen sättas så att området vid Glömnäs och fornborgen på Falkenboberget ingår.

I väster omfattar riksintresset även arbetarbostäderna vid Vadsbro samt fornborgen vid Viseberget. Norr om Dunkershall och Ekensholm ingår även de historiska produktionsmarkerna till godsens.

Vid Ånhammar i väster ingår Järna bro över Järna å och Handknåpet viket utgör ”entrén” till Ånhammar. I öster omfattas en större del av inägomarken och fler av de underliggande torpen.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
Stenålder, äldre och yngre	Rikligt med lösfynd av stenyxor. Boplatser vid Ekensholm, Katthaga, Handknåpet.				Lösfynd vid Statens historiska museum Strandlinjekarta
Bronsålder, äldre järnålder	Ensamliggande gravar på skogshöjderna, skärvstenshögar. Boplatser vid Haga, Ökna Vindsbro, Lundby.				Röse vid Järna bro Skärvstenshögar Karta med dåtidens strandlinjer
Folkvandringstid	Fornborgar		Fornborgar utmed vattenlederna		Fornborgarna Karta med vattenfarleder och fornborgar
Yngre järnålder	De historiska byarna etableras, indikeras av ortnamn och gravfält - jordbruk		Vägnätet utvecklas, runsten och brolägen		
1200-tal	Dunkers k:a			Sockencentrum	
1500-tal	Sätessgårdar vid Järna och Holmen	Jordbruk			
1600-tal	Säteribildningar Ånhammar, Ekensholm, Vadsbro	Jordbruk	Vägnätet belagt på 1600-talskartor		Ånhammar CDL Pörten och fatbur
1700-tal??	Ett stort antal torp	Jordbruk			Ekensholm g:a CDL
1800-tal	Statarbostäder och arbetarbostäder, skolor uppförs	Jordbruk, allt viktigare animalieproduktion – mejerier, ångsåg vid Ånhammar			Ekensholm nya CDL, Dammstugukvarn
1900-tal	Herrgårdar, gårdar, många bofasta	Jordbruk Hästverksamhet vid godsen		Levande kyrkomiljö med skola vid Dunker k:a	